

ВОЄННІ ДІЇ В БОЯХ ЗА КРИМ (24.08.1941 – 16.11.1941)

Розкриті воєнні дії Червоної армії та Чорноморського флоту в Криму (24.08.1941 – 16.11.1941).

This article is devoted to description of military actions of the Red army and of the Chernomorsky nevi in the Craimiya (24.08.1941 – 16.11.1941).

Більше 60-и років пройшло з того дня, коли закінчилась Друга світова війна, але її історія зберігає велику кількість несканованого. Особисто це стосується невдалих бойових дій Червоної армії, які з політичних міркувань залишилися майже не дослідженими в радянській історіографії, а ще у меншій ступені їх подробиці відомі масовому читачеві. Одним з таких бойовищ є битва за Крим в 1941-1942 рр. за винятком, мабуть, оборони Севастополя. Хоча в Радянському союзі були роботи з даного питання, особисто мемуарна література військових, проте в них багато суперечностей та неправди, коли порівняли їх з новими роботами по даній темі, що вийшли вже в незалежних державах, написаних, спираючись на нові концептуальні підходи, та методологію, а також нові архівні матеріали, роботи наших сусідів з Росії і Білорусії, в тому числі праці приватних істориків.

Тому не дивлячись на заклики лівих партій-заборонити переглядати та переписувати історію [8] я вважаю, що в нашій молодій незалежній державі, історичні події, які відбувалися на нашій території, повинні висвітлюватися правдиво та об'єктивно, якими гіркими вони б не були. Саме з них молодому поколінню здобувати уроки, пам'ятати про них, брати все позитивне, героїчне, не повторювати помилок старших. Замовчувати все негативне, трагічне що було у нас в історії, це на думку автора – помилка.

В своїй статті автор хоче розкрити, події що відбувалися в боях за Крим з 24 серпня 1941 по 16 листопада 1941, коли противник захопив Кримський півострів.

Кримський півострів займає дуже вигідне географічне положення. Хто їм володіє, може контролювати практично всю західну і центральну частину Чорного моря, північне Причорномор'я. Одночасно Крим відділений від материка озером Сиваш та Керченською протокою, надто важкодоступний з суходолу. Крим був не тільки базою радянського Військово-морського флоту (ВМФ), але і стратегічним bastionом оборони на південному фланзі фронту. Розташовані тут аеродроми дозволяли наносити бомбардувальні удари по нафтоносним і промисловим районам Румунії.

В ході війни перед групою армії "Південь" було поставлено завдання: "оволодіти Кримом, котрий будучи авіабазою противника, представляє собою велику загрозу румунським нафтовим районам [5, с. 4]. Німці розглядали Крим, як ворота на Кавказ, як ключ до Каспійського моря та бакинської нафти і як надійне прикриття всього південного крила германської армії. Захопивши Крим, німці лишали радянський Чорноморський флот його основних військово-морських баз. Особливо румунська нафта була потрібна німцям і італійцям. Так, італійці транспортування нафти здійснювали з Констанци через протоку Босфор, використовуючи 5 танкерів [4, с.84]

Перед початком війни радянське керівництво оборони Крима не приділяло належної уваги маючи наступальну Воєнну доктрину. Проте вже 14 серпня ставка Верховного Головнокомандувача (ВКГ) розуміючи стратегічне значення Криму і обстановку на південному крилі Радянсько-германського фронту створює окрему 51-у армію під командуванням генерал-полковника Ф.Кузнецова, з безпосереднім підпорядкуванням йому

Чорноморського флоту, який повинен виконувати оперативні завдання, що стосуються оборони Криму [16].

В 51-у армію повинні були увійти всі війська, що знаходилися в Криму, в тому числі і ті дивізії, які формувалися, а також частини НКВС. По задуму Ставки ВГК така організація повинна покращити оперативну взаємодію між армією та флотом, частково знімалась відповідальність командувача Чорноморським флотом (ЧФ) віце-адмірала Ф. Октябрського за можливі втрати, яких він боявся. [11, с.832]

В складі 51 окремої армії було 12 дивізій: 4 стрілецьких (106,156,271,276); 4 кавалерійських (32.42,40,48); чотири, що сформовані з місцевих призовників та ополченців (172,184,320,321). П.Батов в своїх мемуарах дає приблизну чисельність дивізій – 102 тис. [1, с.28]. Перед Командуванням 51-ої армії були поставлені дві задачі: не дати вторгнутися в Крим через Перекопський перешийок і Сиваш та не допустити висадки морських і повітряних десантів [3, с.132]. Для виконання цих задач сил у 51-ої армії і ЧФ було достатньо, залишалось лише правильно ними розпорядитись.

Самим небезпечним напрямком, по якому противник можливо буде наступати на Крим, був Перекопський перешийок. Нагадає читачу, що Кримський півострів відділяє від материка "Гниле море" -Сиваш, що представляє собою солоне болото, непрохідне у більшій своїй частині для піхоти. Малі глибини Сиваша не дають можливість використовувати десантні судна. Взагалі до Криму з Півночі є два підходи, на Заході – Перекопський перешийок, на Сході Генічеський перешийок. Проте Генічеський дуже вузький. На ньому є тільки автомобільна та залізнична дороги та й ті перериваються довгими мостами. Для ведення наступу він не придатний. Перекопський перешийок придатний для наступу. Він має в ширину 7 – 23 км довжиною 32 км, проте по ньому можна вести наступ тільки фронтально, флангові маневри виключені, тому, що з обох сторін море. На всю ширину перешийка його перетинає "Татарський рів" глибиною 15 м і вал. В липні і серпні 1941 року перед Татарським валом і ровом були відриті два протитанкових рови, глибиною 10-20 м, окопи, зроблені хибні позиції, встановлені протитанкові надовби і доти. Моряками там були встановлені морські міни та артилерійські фугаси, що підриваються по дроту.

Трохи південніше розташовано поселення Армянськ, перетворене в опорний пункт. Далі починається ще один перешийок – Ішунський шириною до 15 км, але на ньому знаходиться п'ять великих солених озер, тому реальна смуга наступу звужувалась в цьому районі до 3-4 км. Південніше, перешийок зі Сходу на Захід перетинала річка Чатарлик, заболочене гирло якої представляло собою ще одну природну перешкоду.

Щоб прикрити краще всього ймовірний напрямок наступу, яким був Перекопський перешийок і відповідно розподілити свої сили, змасувавши їх на цьому напрямку. Командувач 51-ою армією почав створювати кругову оборону по всьому Криму [1, с.133]. Морський десант повинні відбивати нові чотири сформовані дивізії, боротися з повітряним десантом повинні чотири кавалерійські дивізії, а на Північ півострова висунули тільки три стрілецькі дивізії: (одна 276 на Чонгарський півострів та

Арабатську стрілку, друга 106 розтягнулася на 70 км по південному берегу Сиваша, третя – 156 на Перекопській позиції чисельністю 7 тис.чол. Одна 271 дивізія залишалась в резерві в Сімферополі [1, с.28] П. Батов відмічає, що переконати Командарма в тому, що грім йде на Перекоп і сюди треба стягувати всі сили, було неможливо. Відповідь була одна – не захоплюйтесь одним напрямком, готуйтеся десанти на Крим [1, с.29]

Треба відмітити, що в той час, після успішно висаджених десантів німцями в Норвегії та на о.Крит серед керівництва держави та Збройних сил розвилася хвороба, що звалася "десантоманія". Всі чекали "нового" Крита та Норвегії. Хоча будь-якому молодшому офіцеру відомо, щоб висадити повітряні чи морські десанти треба мати перевагу над противником на морі та в повітрі, а такої переваги на Чорному морі ворог не мав. Боячись таких десантів Командування ЧФ поставило біля своїх військово-морських баз оборонні міні загорождення проти противника, якого в Чорному морі не було. На своїх же мінах будуть гинути радянські кораблі починаючи з есмінців закінчуючи катерами. І більше всього таким психозом хворіло керівництво 51-ої армії та ЧФ, хоча саме вони повинні були його ліквідувати.

Командувачем 11-ої армією було призначено генерал-полковника Є. Манштейна, одного з самих перспективних німецьких генералів, який 17 вересня 1941 року прийняв командування. Цією армією раніш командував генерал-полковник Шоберт, який загинув біля Миколаїва сівши на літаку типу "Шторх" на радянське міне поле [11, с.226].

До складу 11 армії входили :30 армійський корпус (АК) що мав дві піхотні дивізії, та лейб-штандрт (механізована бригада); 54 АК – 2 піхотні дивізії; 49 гірський корпус-3 дивізії (1 піхотна і 2 гірсько-піхотні); 3-а румунська армія, яка мала гірський корпус (три гірські бригади) та кавалерійський корпус (три кавалерійські бригади).

В цей час німці успішно форсувавши Дніпро в нижній його течії, групою армії "Південь" і нанесли головний удар на Ростов. Причому після форсування Дніпра Манштейну була поставлена подвійна задача, що націлювала 11-у армію на два напрямки, що розходилися. По-перше, 11-а армія повинна продовжувати наступ на правому фланзі групи армій "Південь" переслідуючи радянські війська, що відходили на Схід, по північному берегу Азовського моря на Ростов. По-друге, армія повинна зайняти Крим з послідуочим просуванням через Керч на Кавказ 49 гірським корпусом [11, с 232].

Виконуючи наказ командування Манштейн перенацілює 54 АК (46 і 73 піхотні дивізії) на Крим до Перекопського перешийка, розуміючи, що одночасно виконати дві задачі неможливо, коли вивчив географічне положення Криму, врахував особливості місцевості, перевагу Червоної армії, та її Військово-Повітряних Сил, панування на морі радянського ЧФ. Він шукав де взяти додаткові сили, а їх можливо було взяти тільки з угруповання його армії, що йде на Ростов. Але Ростов основний напрямок. Наступати на Ростов двома корпусами, а на Крим одним корпусом, значить з обох задач жодна виконана не буде [11, с.234] Проте все ж перевагу Манштейн надає Криму, вирішуючи 54 АК придати всі сили артилерії Резерву головного командування, інженерні війська, зенітну артилерію, плануючи вести в бій за Ішунський перешийок 50 піхотну дивізію, що поки була під Одесою. Але і цього було мало для Манштейна. Треба ще один корпус і ним був обраний – 49 гірський корпус (ГК) що буде ефективно діяти на гірській Південній частині Криму і який згідно вказівок вищого командування повинен бути перекинутий через Керч на Кавказ. Манштейн планував також стрімким кидком

моторизованих сил, після прориву через перешийки, взяти Севастополь поставивши позаду 54 АК, що наступав першим, лейб-штандарт. До наступу на Крим командував 11 армією хотів притягнути 3-ю румунську армію. Такі були плани противника.

Підготовка 11-ої армії до наступу на Крим із-за постанання затягувалася до 24 вересня 1941 року. 49 ГК був з'єднаний з румунськими частинами 3-ої армії а, з 30 АК, 170 німецька піхотна дивізія увійшла до складу 3-ої румунської армії.

24 вересня 54 АК німців в складі двох піхотних дивізій 46 і 73 почав наступ по степу на Перекопський перешийок при інтенсивній артилерійській підтримці. Перекопський перешийок, як було сказано, боронила одна неповна 156 радянська стрілецька дивізія у складі 5-и батальйонів чисельністю 7 тис.чол. [1, с.133]. Німецькі дивізії відбиваючи контратаки ще трьох радянських дивізій, (двох стрілецьких 172 та 217 і одної кавалерійської 42), що 25 вересня прибули в район Ішуні та Воїнки 26 вересня взяли Перекоп та подолали "Татарський рів". Конструктори радянських, вже чотирьох дивізій, з метою знов оволодіти "Татарським ровом" успіху не принесли, хоча перекопські позиції чотири рази переходили із рук в руки. Все ж німці до ранку 29 вересня прорвали радянську оборону на всю глибину, взяли селище Армянськ та вийшли на оперативний простір захопивши 10 тис. полонених, 112 танків та 135 гармат. [11, с.832]

Радянські війська відійшли до сильно укріпленого Ішунського перешийку (П. Батов пише, що слабо укріпленого). Дивлячись, що сходо Ішунські позиції взяти важко Манштейн вирішив підтягнути свіжі сили – 49 ГК і лейб-штандарт, але радянські війська не дали йому це зробити. В Радянській військовій енциклопедії пишуть, що допоміжний удар на Крим зі сторони Ченгарського мосту наносили частини румунського корпусу. [8,с. 493]. Я в румунських і німецьких джерелах такого не знаходив. Навпаки П. Батов пише, що 276-а радянська стрілецька дивізія, що боронила Чонгар спокійно залишалась там до свого відходу до Керчі, не приймаючи участі в боях [1, с. 111].

Командування Червоною армією підтягнуло нові сили на ділянці фронту між Дніпром та Азовським морем, розуміючи, що німці хочуть швидко зайняти Крим і нанесло удар по фронту 30 АК німців. Цей удар успіху не мав, але в смугі третьої румунської армії радянські війська збили з позицій 4-у гірську бригаду та пробіли у фронті 11-ої армії пролом шириною 15 км, Манштейн був вимушений повернути 49 ГК, що вже наближався до Перекопського перешийку щоб відновити положення на фронті 3-ої румунської армії. А лейб-штандарт на який Манштейн мав великі надії, був забраний до 1-ої танкової групи для плануємого прориву на Ростов. В такій обстановці Манштейн організовує передовий командний пункт в безпосередній близькості від загрозливої ділянки фронту і 49 ГК та лейб-штандарт почали наступ з півдня у фланг радянським військам, що прорвали оборону 3-ої румунської армії, і відновили положення. Проте на північному фланзі 30 АК не витримала атаки радянських військ ще одна румунська бригада, на цей раз кавалерійська і тоді Манштейн сам особисто втрутився у справи на місці, щоб зупинити відхід румун, перекинувши сюди лейб-штандарт.

18 і 19 радянські армії продовжували наносити фронтальні удари, роблячи спроби відтягнути противника від Криму, але резервів, щоб прикрити себе зі сторони запорізького і дніпропетровського плацдармів на Дніпрі, звідки їх північному флангу загрожувала перша танкова група Клейста, що почала посилювати тиск на Червону армію, не було. Радянські війська втратили ініціативу і

1 жовтня Манштейн віддав наказ 30 АК і 3-ій румунській армії перейти в наступ. Разом з 1-ою танковою групою Манштейн оточує 18 і 19 радянські армії в районні Великий Токмак – Маріуполь – Бердянськ знищуючи частину з них в паралельному переслідуванні, взявши 65 тис. в полон, 125 танків і більше 500 гармат [11, с.240].

Після бойовища у Азовського моря німці перегрупували свої сили, зрозумівши, що одна 11-а армія не може проводити дві операції – одну в напрямку Ростова, а іншу в Криму. На Ростов наступала тепер одна танкова група, якій передавалися з 11-ої армії 49 ГК та лейб – штандарт. Перед Манштейном тепер стояла єдина задача – захопити Крим двома корпусами, що в нього залишилися – 30 АК – три дивізії і 54 АК – три дивізії. 3-ю румунську армію забрали у Манштейна. Вона повинна була тепер нести охорону Чорноморського і Азовського узбережжя. Проте Манштейн звернувся до маршала Антонеску і домовився з ним, що штаб румунського гірського корпусу з однією гірською і однією кавалерійськими бригадами підуть за німцями в Крим для охорони його східного узбережжя.

Гітлер поставив перед Манштейном задачу, щоб він перекинув один корпус через Керченську протоку на Кубань. Манштейн скористався цим і виторгнував у Гітлера ще один корпус в складі двох дивізій. І дійсно через деякий час 11 армія отримує 42 АК, в якій входили 132 і 24 піхотні дивізії.

Радянське командування теж посилювало свої сили в Криму. Ставка ВГК вирішила перекинути сюди окрему Приморську армію що вела бої в Одесі. [18]

3 1-го жовтня 1941 р. по розпорядженню Ставки почалась прихована евакуація військ з Одеси. За 16 днів з міста в Крим було вивезено морем 86 тис. військовослужбовців (5 дивізій і окремі частини) 462 гармати, 24 танки [14]. Під командуванням Д. Кузнецова в Криму вже були 12 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізії чисельністю 235 600 чоловік плюс перевага в повітрі та на морі. [3, с.138]

Як завжди радянські війська запізнювалися, замість того, щоб висадити Приморську армію поближче до Ішунських позицій хоча б в Євпаторію, висадили в Севастополь. Від Євпаторії у два рази ближче до Ішуні і від Одеси теж шлях коротший до Євпаторії. Крім того частину військ з Одеси можливо було направити в АК-Мечеть, з якої до фронту ще ближче. Але цього не було зроблено [11, с. 834].

Манштейн в той час не мав танків. Ні в одному радянському джерелі немає номерів танкових дивізій чи окремих полків та батальйонів, які були в нього. Зате в мемуарах радянських генералів і письменників можливо нарахувати в складі 11-ої армії Манштейна моторизовані дивізії СС "Адольф Гітлер" і "Вікінг" – Батов, до 370 танків – Ласкін і до 100 танків – Карпов [2]. Є віртуальні танки у Манштейна і по бойових донесеннях ще нижчих командирів, які зберігаються в архівах. Хоча відомо, що 1 танкова група, що була в складі групи армій "Південь" мала всього 760 танків. В той час Манштейн мав 24 самохідні гармати STUG III. Той факт що в 11-ій армії не було танків підтверджує і Мюллер-Гиллебранд Б. [12, с.375].

Після паузи, що тривала з 29 вересня по 18 жовтня 1941 р. на Кримському напрямку, першими в наступ на Ішунські позиції радянських військ у 5 год.10 хв. 18 жовтня перейшли німці. Радянські частини чекали цього наступу на добре обладнаних оборонних позиціях. Боронили Ішунські позиції 5 стрілецьких, 2 кавалерійські дивізії і 7-а бригада морської піхоти. 8 флотських батареї з 31 гарматами, та бронепоездом "Орджонікідзе", що були розташовані на північно – західному узбережжі Криму і південному березі Сивашу, почали бойові дії [3, с.135].

Німці не могли охоплювати чи вести фланкуючий вогонь, тому що фронт впирався, з однієї сторони в Сиваш, а з іншої в море. Радянська авіація панувала в повітрі, до того моменту коли 11-й армії не була підпорядкована винищувальна ескадра Мельдерса. Наступ йшов фронтально, якби по 3-х вузьких каналах між озерами. Ширина цих смуг допускала введення в бій у першому ешелоні тільки 3-х дивізій 54 АК. Інший 30 АК міг вступати в бій після заняття території південніше перешийків. Місцевість представляла собою цілком плоский солончаковий степ без будь якого укриття. Той хто оборонявся мав перевагу. Німцям прийшлося пробиватись у лоба, причому до прориву через вузькості вони вводили в бій війська гострим клином. Німецька піхота прогризаючи оборону, зіштовхувала радянські війська з перешийку, прагнучи вирватись на оперативний простір (3, с.139-140).

20 жовтня німці зайняли Ішунь, форсували гирло річки Чатарлик і по узбережжю Киркинитської затоки почали входити в глибину півострова в степ. Спочатку німці діяли двома дивізіями проти 2-х радянських 106 і 156 дивізій на лівому приморському фланзі Ішунських позицій. 19 жовтня, в другій половині дня радянські війська почали відхід, а противник 20 жовтня ввів свіжі сили 132 піхотну дивізію з групи армії "Південь" і наніс удар вздовж узбережжя Киркинитської затоки, до 22 жовтня створивши загрозу охоплення лівого флангу 51 армії. Проте в цей час із запізненням підійшли частини Приморської армії, але входили вони в бій невеликими групами без артилерійської підтримки. У радянського командування не вистачало транспорту для перекидання військ [11 с. 834]. Дві стрілецькі і одна кавалерійські дивізії отримали наказ відновити положення.

28 жовтня у дуже критичний момент для долі Криму Ставка відкликає командуючого 51 армією генерал – полковника Ф. Кузнецова і створює командування військами Криму на чолі з віце – адміралом Г. Левченко для об'єднання сухопутних військ та ЧФ. [17, с.364]

Генерал П.Батов стає заступником Г. Левченка по сухопутним військам, що знов виводило флот із підпорядкування армії. На цей час радянські війська мають в Криму до 16 дивізій, а Манштейн має 7 піхотних дивізій, механізовану бригаду Ціглера та румунський гірський корпус. [11, с. 834]

До 24 жовтня радянські війська робили спробу почати контрнаступ, важкі бої йдуть до 26 жовтня. 27 жовтня Манштейн починає наступ поступово розширюючи фронт, активно підключаючи авіацію. Приморська армія почала відхід, а у слід за нею і 51 окрема. 29 жовтня німці вийшли в степову частину Крима, переслідуючи Червону армію, відхід якої був схожим на безладну втечу. Почалася спішна евакуація берегових частин флоту з Євпаторії, АК-Мечеті, Донузлава, Тендеровської коси без яких-небудь спроб їх оборони знищуючи свої берегові батареї без бою. [11, с.834]

Манштейн розгорнув наступ по двох напрямках, 42 АК (3 піхотні дивізії) переслідував радянські частини, 51-ої армії, що відходили на Керченський півострів. 54 АК (2 піхотні дивізії, одна моторизована група) наступав на Бахчисарай – Севастополь, а 30 АК (2 піхотні дивізії) через кримські гори з виходом на узбережжя для того, щоб перерізати дорогу Алушта – Севастополь.

Вже 30 жовтня берегова батарея №54 флоту, що знаходилась на півдорозі між Севастополем і Євпаторією, відкрила вогонь по противнику, що йшов з Півночі по узбережжю. 31 жовтня її з моря підтримав вогнем есминець. Батарея вела вогонь до 2 листопада і була підірвана.

Генерал І. Петров, командувач Приморською армією прибув в Севастополь 3 листопада [19, с. 212]. В місто прибули залишки 4-х дивізій Приморської армії та 3-х диві-

зій 51 окремої армії загальною чисельністю 19 тисяч чоловік, а 17 листопада частини 184 стрілецької дивізії НКВС зі складу 51 армії, що прикривали відхід армії. Частина військ, що відступала, пішла на Керченський півострів чи розсіялася в горах почавши партизанські дії [11, с.835].

Манштейн мріяв сходу захопити Севастополь, але силами однієї бригади Ціглера без танків це йому не вдалося зробити. Силами особового складу інженерних частин Севастополя, військовими будівельниками 178 інженерного батальйону і громадян Севастополя до 1 листопада 1941 на трьох сухопутних рубежах було побудовано 75 артилерійських дотів, 232 кулеметних доти та дзоти, протитанковий рів довжиною 32,5 км, встановлено 9.576 мін [15].

В радянській військовій історії 30 жовтня вважається початком Севастопольської оборони проте Манштейн так не вважає, він пише, що з 30 жовтня по 30 листопада під Севастополем йшли авангардні бої, а перший штурм Севастополя він почав 17 грудня 1941 року [11, с.253].

Генерал І. Петров, що став заступником командувача Севастопольського оборонного району доносив в ставку ВГК, що противник готує штурм міста, зосередивши три піхотних дивізій, бригаду Ціглера з більше чим 150 танками і до 300 літаків [17].

Мені як досліднику не вдалося з'ясувати чи була важка артилерія в Приморській армії, що прибула в Севастополь. Майнштейн пише в свої мемуарах, що частина Приморської армії, що йшла через гори, дійшла до міста без гармат і транспорту [11, с.216]. М. Кулаков с. 141 і В. Карпов с. 107 пишуть, що Приморській армії вдалося зберегти свою артилерію, проте П. Батов пише, що під час евакуації, ще з Одеси гармати великого калібру дивізіонної артилерії взяти не вдалося – їх потопили в місцях посадки на кораблі с. 40 [2].

Чотири дивізії 51 окремої армії та одна дивізія Приморської армії після боїв у Феодосії 3 листопада зайняли оборону на обкладаних ще у вересні – жовтні місяці 1941 року. Ак-Монайських позиціях, які повинні підтримати три крейсери і есмінці Чорноморського флоту, а з Півночі Азовська військова флотилія, але віце – адмірал Ф. Октябрський їх не дав, мотивуючи це тим, що їх задіяно в обороні Севастополя. Хоча крім цих кораблів у Новоросійську бездіялі лінкор і два нових крейсери "Ворошилов" і "Молотов" [11, с. 836].

Наказом віце – адмірала Г.Левченко в Севастополі та Керчі були створені оборонні райони під командуванням відповідно генералів І.Петрова і П.Батова [5, с.90]

Частинами, що відійшли на Керченський півострів фактично ніхто не керував. 4 листопада противник почав наступ на Ак – Монайські позиції і 7 листопада радянські війська почали відхід на тилову оборонну позицію "Турецького валу" ближче до Керчі.

Ставка ВГК 7 листопада, в телеграмі на ім'я Г.Левченко наказала скувати противника, не допустити його на Кавказ через Таманський півострів Чорноморському флоту активно обороняти Севастополь і Керченський півострів, а Севастополь не здавати ні в якому разі та боронити його всіма силами [13].

"Турецький вал" радянським військам не вдалось також втримати і 9 листопада німці увійшли до Керченської протоки в районі Камиш-Буруна. Керч горіла, в місті паніка, починаючи з 6 листопада багато підрозділів без наказу командування почали неорганізовану переправу на Тамань. 7 листопада в місто прибув П. Батов, а 9 Г.Левченко, якому вдалося навести порядок в Керчі, але залатати всі дірки в обороні він не міг, місто вже штурмувало 4 дивізії противника. 8 листопада віце-адмірал Ф.Октябрський все ж вислав крейсер "Молотов", але він вів вогонь в районі Феодосії, а не під Керчу.

12 листопада Г. Левченко доніс в Ставку, що війська не в змозі утримати Керч і необхідно почати евакуацію [5, с.94]. 13 листопада ставка дала дозвіл, в цей час бої йшли в порту і на західній околиці Керчі. Евакуація йшла через порт Енікале, на сході від Керчі. Першими переправили гармати, до 400 одиниць і більше 15 тис. чоловік. Ті, що не встигли переправитись, пішли в Аджимушкайські каменоломні [11, с. 837]. 16 листопада німці зайняли весь Крим за винятком Севастополя.

Шість дивізій 11-ї армії Манштейна знищили більшу частину двох радянських армій, в яких було 16 дивізій, в Севастополь та на Таманський півострів відійшли лише залишки радянських військ, втративши важку зброю 11-а армія взяла в полон 100 тис. чоловік, 750 гармат і 630 мінометів, знищила 160 танків та два бронепоезди.

Бої за Крим у 1941 році вважаються однією з найкращих операцій з розгрому чисельно переважаючого противника, виключно за рахунок мистецтва управління військами. Радянські війська маючи загальну перевагу в силах, в танках, панування флоту на морі, укріплені позиції та перевагу над німцями, що вели наступальні дії, тільки фронтально, без змоги маневру, на відкритій місцевості, маючи з початку ширину фронту всього 8 км.

Згідно з правилами воєнного мистецтва для успішного наступу треба мати 3-4 кратну перевагу – німці не маючи її перемагали. Радянське командування не правильно розташувало війська не чітко управляло ними, що дозволило противнику взяти Перекоп. Хоча було 15 днів перепочинку командування радянськими військами на Ішунських позиціях нічого не зробило для організації ефективного оборони. Приморська армія, що прибула із Одеси не зуміла своєчасно зайняти фронт із за халатного відношення її командирів, що не зуміли прийняти всі міри для доставки їх на позиції. Відступ радянських військ був неграмотний – командування втратило управління ними в результаті противник перерізав шляхи відступу Приморській армії. Оперативне керівництво військами було не задовільне, радянські частини не мали зв'язку між собою і командуванням, тому штабні оператори "день і ніч носилися по степу". На низькому рівні була розвідка та штабна робота. Кількість військ, озброєння та техніки противника набагато завищувалися, що змушувало приймати невірні рішення. Погано себе проявив Чорноморський флот. Замість того, щоб підтримати сухопутні війська він займався "пошуком" морських сил противника, яких не було в Чорному морі, ставив міни проти своїх же кораблів, стояв в дозорах біля своїх баз, здійснював невдалі набігові операції.

В Кримській операції німці, хоча вони були противниками СРСР діяли чітко злагоджено, продумано. Наступ як правило вони починали дрібними групами при підтримці авіації і артилерії, які обробляли передній край оборони радянських військ, визначаючи систему вогню, слабкі місця. Після вскриття вогневих засобів визначалося місце рішучих дій, та масового застосування авіації і артилерії, виходи на оперативний простір. Дуже чітко у противника робила система зв'язку в ланці рота – батальйон – полк – дивізія, що дозволяло чітко керувати боєм, гнучко реагувати на протидію противника. Обов'язково в частині, що наступає у німців є представники авіації, що дає змогу управляти авіацією, пере націлюючи та викликаючи її у випадку необхідності.

Треба вже навчитися поважати противника, хоча він і був переможений такою великою втратою, наших дідів та батьків. Петро І після Полтавської битви віддав шведів їх шпаги, та підняв тост, за них, які навчили його воювати, коли він програв їм під Виборгом.

Хоча бойові дії за Крим почалися 11-ою армією Манштейна 24 вересня і 29 жовтня противник увійшов на

півострів, радянська, а зараз і російська історіографія і стратегія чомусь вважає, що Червона армія (Приморська, 51 окрема) та ЧФ проводили велику фронтову Кримську оборонну операцію з 18 жовтня по 16 листопада 1941 року, в яку було втягнуто 235 600 чоловік. Безповоротні та санітарні втрати в операції склали 63.860 чоловік [6, с. 224].

18 жовтня 1941 року Манштейн після паузи почав наступ на Ішунському перешийку захопивши вже Перекопський перешийок та "Татарський вал".

Бої за Крим у 1941- 1942рр., ще не до кінця вивчені істориками. Це одна з пріоритетних тем дослідження у нас в державі.

1. Батов П.И В походах и боях.- М., 1974. 2. Батов П.И В походах и боях. – М., 1974; Ласкин И.А На пути к перелому.- М., 1977; Карпов В. Полководец.- М.,1985. 3. Бешанов В.В. Год 1942 – "учебный". – Минск., 2002. 4. Брагадин М.А Итальянский флот во Второй мировой войне. – Екатеринбург., 1997. 5. Ванев Г.И Черноморцы в Великой Отечественной войне.-М.,1978. 6. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Под Общ. Ред. Г.Ф Кривошеева. – М.,1993. 7. История Второй мировой войны. Т.4-М., 1975. 8. Киевские вести, 2007, 7 мая. 9. Крылов Н.И Не померкнет никогда.- М., 1984. 10. Кулаков Н.М Доверено флоту. – М.,1985. 11. Манштейн Э. Утерянные победы.- М., 2002. 12. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945.- М., 2002. 13. Советская военная энциклопедия. Т.4. – М.,1977. 14. ЦА ВМФ РФ Ф. 1087 оп. 017217 спр.32. арк.62. 15. ЦА ВМФ РФ Ф. 10 оп. 1115 спр.34578. арк. 3132. 16. ЦА МО РФ ф. 407 оп. 7852 спр.1 арк. 104-105. 17. ЦА МО РФ ф.6598 оп.721609 спр.134. арк.26. 18. ЦА МО РФ ф. 407 оп. 7852 спр 1, арк.112. 19. ЦА МО РФ ф. 407 оп.9852 спр1. арк.228-229.
Надійшла до редколегії 12.10.08

Л. Буряк, канд. іст. наук

ЖІНОЧІ ПОРТРЕТИ У ЧАСОПИСУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА" ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ФЕМІНОЛОГІЇ

В статті аналізуються жіночі портрети у часопису "Киевская старина" як один із різновидів зображальних історичних джерел. Відмічається їхнє особливе значення в контексті української історичної фемінології. З позицій джерелознавства розглядається інформація, закодowana у жіночих портретах і аналізується специфіка історико-культурологічних коментарів до них в залежності від вітчизняних історіографічних концепцій та світоглядних позицій авторів.

The article presents analysis of women portraits as historical source. It is noted that the portraits of women play a significant role in the context of historical feminology. The information corded in the portraits is one of the subjects of the research. Special importance is given to the analysis of specific nature of historical and cultural comments to the portraits depending on historiografic concepts and the world outlook of authors.

Часопис "Киевская старина" – унікальне видання, що протягом майже чверті століття (1882-1906) гуртувало навколо себе українських інтелектуалів. Захоплюючись українською історією, натхненно досліджуючи її, вони в умовах політичної реакції і мовно-репресивної імперської політики змогли зробити "Киевскую старину" "центром культурницького руху" [8, с.229]. Журнал, як вважають історики, був справжньою енциклопедією українознавства [7, с.195], де регулярно публікувались наукові статті з історії, етнографії, археології, літератури тощо. Серед матеріалів журналу, різних за жанром і авторством, чільне місце відводилось історичним джерелам, в тому числі, зображальним.

Портрет визнається істориками одним з найбільш цінних історичних зображень, за яким вивчається не лише зовнішній вигляд певної особи, а й епоха, до якої належить портретна пам'ятка [13, с.257]. Портретне зображення відтворює образ людини, її внутрішній світ і може бути джерелом найрізноманітніших знань. Розгляд жіночих портретів як джерел з української історичної фемінології видається особливо актуальним. з огляду на ту багатопланову інформацію, що вміщується в них і може бути використана в історичних дослідженнях і в історичній фемінології, зокрема.

Ініціатором систематичної публікації у "Киевской старине" портретів як різновиду зображальних джерел, в тому числі і жіночих, був О.М.Лазаревський – один із засновників і постійних авторів часопису. Як зазначав М.Грушевський, для О.Лазаревського історія втілювалась "не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи" [1, с.6]. В першу чергу історика цікавили люди, відомі і пересічні, їхні характери, що порізно проявлялись у колізіях буденності. Портрети дозволяли прослідкувати еволюцію концепції людини, відчутти усвідомлення особистості в контексті всезагальної універсальної природи людини. Проте, О.Лазаревський, будучи великим любителем і поціновувачем художнього живопису, вважав картини і порт-

рети, зокрема, не лише витворами мистецтва, а історичними свідченнями епохи. Він "одним з перших, – відзначає М.Палієнко, – оцінив джерельне, історико-пізнавальне значення українського живопису" [14, с.114]. О.Лазаревський сам був автором багатьох історико-культурологічних коментарів до портретних зображень у "Киевской старине". Вважається, що своїми портретними публікаціями часопис заклав "підвалини джерелознавчого вивчення творів українського мистецтва" [14, с.117]. Художні портрети відомих історичних постатей, вміщені у часопису, мали, на думку авторів журналу, подвійне значення – "археологічне" та "історичне", а отже, виконували відповідні функції. Перш за все, портрет відображав зовнішність зображуваної особи, епоху, суспільну верству, до якої вона належала, знайомив з елементами побуту та моди. Він надавав можливість уявити риси характеру, психологічні особливості та уподобання особи, допомагав скласти її цілісний та завершений образ, відчутти, як вона сприймалась оточенням і якою була за власною природою. Усі ці характеристики відносились до поняття "археологічне значення портрету".

Крім того, як правило, портретні зображення відомих постатей у часопису супроводжувались розгорнутими коментарями, де багато уваги приділялось розгляду історичних епох, до яких вони належали, висловлювалось ставлення до драматичного перебігу української історії, давались оцінки подіям та вчинкам.

Завдяки "історичному значенню" портретів читачка аудиторія журналу мала нагоду долучитися до осмислення історичної спадщини, відкрити нові факти минулого, переоцінити вже відомі історичні події. Отже, на відміну від багатьох інших тогочасних видань, як вважає М.Палієнко, редакція "Киевской старины", намагалась підходити з наукових позицій до публікації зображальних джерел, ставлячи собі за мету не тільки зацікавити читачку аудиторію, але й звернути увагу наукової громадськості на необхідність пошуку, аналізу та використання в історичних дослідженнях подібних матеріалів [14, с.114].